

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ CÜMLƏNİN AKTUAL ÜZVLƏNMƏSİNDƏ ƏVƏZLİKLƏRİN ROLU

Rəna Kərimova

Azərbaycan Universiteti, Bakı, Azərbaycan

Xülasə. Məqalədə cümlənin aktual üzvlənməsində əvəzliliklərin rolu və yeri təhlil edilir. İngilis və Azərbaycan dillərinin materiallarında əvəzliliklərin rolu və yeri müqayisəli şəkildə araşdırılır.

Açar sözlər: aktualizator, məntiqi vurğu, aktual üzvlənmə, transformasiya, sintaktik təkrar.

THE ROLE OF THE PRONOUNS IN THE ACTUAL DIVISION OF THE SENTENCE IN COMPARED LANGUAGES

Rena Kerimova

Azerbaijan University, Baku, Azerbaijan

Abstract. This paper deals with the role and place of the pronouns in the actual division of the sentence. The role and place of the pronouns are investigated comparatively on the materials of English and Azerbaijani languages.

Keywords: actualizator, logical stress, actual division, transformation, syntactical revision.

РОЛЬ МЕСТОИМЕНИЙ В АКТУАЛЬНОМ ЧЛЕНЕНИИ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В РАЗНОСИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ

Рена Керимова

Университет Азербайджан, Баку, Азербайджан

Резюме. В статье анализируется роль и место местоимений в актуальном членении предложения. Проводится сравнительный анализ роли и места местоимений в английском и азербайджанском языках.

Ключевые слова: актуализация, логическое ударение, актуальное членение, трансформация, синтаксический повтор.

Müxtəlif sistemli Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında cümlənin aktual üzvlənməsi məsələsi müqayisə-qarşılaşdırma yolu ilə tipoloji baxımdan tədqiqata cəlb edilmiş, hər iki dilin cümlə strukturunda aktuallaşma mövqeləri müəyyənləşdirilməklə, aktuallaşmanın əlaqəsi təhlil olunmuşdur. Bu məqalədə xüsusi olaraq cümlənin aktual üzvlənməsində bütün növ əvəzliliklərin böyük rol oynadıqları müqayisəli şəkildə araşdırılmışdır.

Qayıdış əvəzlilikləri. Azərbaycan və ingilis dili cümlələrində remalaşdırıcı ünsürlərdən biri də qayıdış əvəzlilikləridir. Hər iki dildə onlar mübtədadan bilavasitə sonrakı mövqeni tuta bilər. Belə halda onlar əlavəli birləşmə tərkibində işlənərək rema vəzifəsini daşıyır. Bəzən qayıdış əvəzliyi mübtədadan uzaqda yerləşərək cümlənin sonunda işlənə bilər. Bu zaman qayıdış əvəzliyinin üzərinə məntiqi vurğu düşərək mənanı daha da qüvvətləndirir. İngilis dili materialı əsasında C.Liç, R.Kverk qayıdış əvəzliyinin qüvvətləndirici xüsusiyyətini transformasiya üsulu ilə aydın şəkildə izah edir: *John himself told me → John told me himself → (It was John, and no one else, who told me)* [7, s.167].

Hər iki dildə qayıdış əvəzliliklərinin morfoloji cəhətdən şəxslər üzrə dəyişilməsində uyğunluq mövcuddursa, Azərbaycan dilində onlar nisbət şəkilsinin hesabına sərbəst cümlə

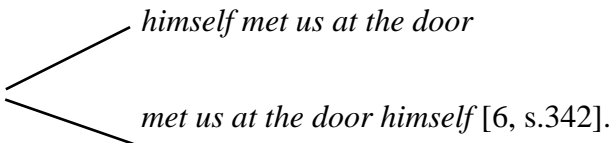
üzvü mübtəda - rema kimi işlənə bilər. İsimlə ifadə olunan mübtədanı istisna etməklə onu müqayisə etmək olar. *John himself told me* → *Himself told me* → Azərbaycanca isə: “*Con özü mənə söylədi* → *özü mənə söylədi*” mümkündür.

İngilis dilində uyğun gələn qayıdış əvəzliyini digər şəxslə əvəz etmək tamamilə mümkün deyil: *I showed him the letter myself* → *I showed him the letter himself (but if, I showed him himself the letter).*

R.Kverk, özünün Universitet tələbələri üçün tərtib etdiyi “A University Grammar of English” monoqrafiyasında “*oneself*” qayıdış əvəzliyinin funksiyasını emfatik adlandırır və sual transformasiyası deyilən zamanı nüvəli vurğu vasitəsilə bunu təsdiq edir. Belə bir transformasiyanı biz qayıdış əvəzliyinin mübtədanı remalaşdırın xüsusiyyətini sübut etmək üçün tətbiq edə bilərik.

Məsələn, *He himself told me* → *He told me himself. Did you yourself paint the portrait?* → *Did you paint the portrait yourself* [8, s.370].

R.Klouz cümlə daxilində remalaşdırıcı qayıdış əvəzliyinin mübtəda - remadan aralı məsafədə işlənməsi mümkünlüyünü göstərmişdir. Məsələn,

The headmaster

İngilis dilinin materialları əsasında seçilən misallar göstərir ki, remalaşdırıcı sözün (qayıdış əvəzliyinin) mübtəda - remadan müəyyən məsafədə, yəni aralı, ya cümlənin sonunda və ya ortasında işləndikdə, emfatiklik, bircə remalaşdırma daha da gücləndirilir. Məsələn,

1. *She could not understand herself* (S.Maugham. p. 225).
2. *My mother made no answer and I repented because I had not dared to explain myself* (S.Maugham. p. 225).
3. *But he did himself too and it didn't do him much good, poor blighter* (S.Maugham. p. 92).
4. *It is not enough that a religious should be continually in prayer with Jesus: she should be herself a prayer* (S.Maugham. p. 171).

“*Oneself*” qayıdış əvəzliyinin isə mübtəda - rema funksiyasında iştirakına nadir hallarda təsadüf olunur. Məsələn,

With a dignified off all ability she motioned to her visitors to take chairs and herself sat down (S.Maugham. p. 114).

İngilis dilində remalaşdırıcı qayıdış əvəzlilikləri içərisində daha çox işlənəni şəxs bildiren qayıdış əvəzlilikləridir. “*Itself*” qayıdış əvəzlilikləri nadir hallarda təsadüf edilir. Məsələn,

1. *And, certainly, to him life itself was the first, the greatest, of the arts, and for it all the other arts seemed to be but a preparation* (O.Wilde. p. 233).

2. *At length, at the rivers mouth, the river itself is the sum of everything which flowed into it (A.Hailey. p. 186).*

Mübtəda - remanın iştirak etdiyi cümlələrdə tərcümə zamanı qayıdış əvəzlilikləri emfatikliyi saxlamaq məqsədilə saxlanılır. Bəzən cümlənin məzmununu pozmaq şərtilə digər remalaşdırıcı sözlərdən istifadə olunur. Məsələn,

1. *The king is there himself in his painted coffin (Oscar W. p. 31). Şahın özü orada rənglənmiş tavutundadır (O.Uayld. s. 64).*
2. *The men themselves were snowcovered in their exposed position (A.Hailey. p.41). Sığınacaqsız olan adamlar özləri də qara bələnmişdilər (A.Heyli. s. 40).*
3. *Bunnie herself had never reported a keyed-up passenger (A.Hailey. p.242). Banni özü heç vaxt açarını itirmiş sərnişin barədə məlumat vermirdi (A.Heyli. "Aeroport". B., 1988, s. 224).*
4. *The Infanta herself had given it to him because she loved him (O.Wilde. p.122). Çiçəyi Şahzadə qız özü ona məhəbbət nişanəsi kimi verib (O.Uayld. s. 163).*

"Özü" aktualizatoru. Qayıdış əvəzliyi olan "özü" cümlə daxilində aktualizator kimi çıxış edə bilər. Bu rema göstəricisi sanki cümlədəki informasiyanı qəbul edən diqqətini özünün aid olduğu cümlə üzvünə qaytarır və beləliklə, onun funksional baxımdan qüvvətlənməsinə xidmət edir. Prinsip etibarilə işlənmə mövqeyinə görə "özü" aktualizatoru *da/də* aktualizatorundan bir o qədər də fərqlənmir, hər ikisi rema kimi ayrılan cümlə üzvünə münasibətdə postpozisiyada işlənir.

Qeyd etmək lazımdır ki, "özü" aktualizatoru cümlənin subyektinə aid olur və bununla da, hər hansı bir üzvə aid ola biləcək *da* aktualizatorundan fərqlənir. Bunların ikisinin yanaşı işləndiyini müşahidə etmək mümkündür.

İngilis dilində rema vəzifəsini daşıyan, qayıdış əvəzlikli mübtəda Azərbaycan dilinə bəzən *da/də* ədatı ilə də tərcümə olunur. Məsələn,

1. *He hardly believed it himself (A.Hailey. p. 52). Heç özünün də inanmağı gəlmirdi (A.Heyli. s. 51).*
2. *As the girl's mother, Sindy herself would garner social status (A.Hailey. p. 182). Qızları anası kimi, Sindi özü də cəmiyyətin diqqət mərkəzində olacaqdı (A.Heyli. s. 169).*

Tərcümə zamanı Azərbaycan dilində digər remalaşdırıcı elementləri ədatlarla yanaşı işlətmək olar. Məsələn,

Freemantle himself was stuffing signed retainer forms into his briefcase (A.Hailey. p. 213). Friməntl özü isə imzalanmış blankları portfelinə dürtürdü (A.Heyli. s. 197).

Mübtəda - rema həm qayıdış əvəzliyi, həm də məhdudlaşdırıcı ədatla əhatələnə bilər. Məsələn,

Only Freemantle himself knew that his "facts" were the result, not of poring over law reports, but of two hours, the previous afternoon, spent studying newsclippings in a downtown newspaper morgue (A.Hailey. p. 91-92).

Təkcə Friməntl bilirdi ki, onun "faktları" heç bir məhkəmə hökmünə əsaslanmır, şəhər qəzetləri toplusunu ikicə saatlığa vərəqlədikdən sonra yığıdığı məlumatlardan savayı heç nə bilmirdi (A.Heyli. s. 90).

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində qayıdış əvəzliyi mübtədə vəzifəsində işlənərkən remalaşır. Məsələn,

He grabbed a mask himself (A.Hailey. p. 362). Özü də bir maskadan yapışdı (A.Heyli. s. 331).

Elə hallarda qayıdış əvəzliyi "da/də, isə" ədatları ilə müşayiət olunur.

Azərbaycan dilində qayıdış əvəzliyinin qarşılığı əlavə ilə "yəni" bağlayıcısı vasitəsilə ifadə oluna bilər. Məsələn,

...one passenger himself had bearded without baggage (A.Hailey. p. 201). ...sərnişinlərdən biri - yəni o - yüksüz gedirdi (A.Heyli. s. 186).

Mübtədə - remanı nəzərə çarpdırmaq məqsədilə Azərbaycan dilinin inkar cümlələrində qayıdış əvəzliyi ilə birlikdə "heç" ədatı da işlənir: *Düzü, heç səadət özü də pis gəlin deyil (İ.Əfəndiyev. s. 247).* "Heç" mübtədədən əvvəlki mövqeni tutaraq inkarlığı daha da gücləndirir.

İnkər əvəzlilikləri. Cümlənin aktual üzvlənməsində inkarlıq kateqoriyası da mühüm rol oynayır. İngilis dilində "none, no one, nobody, nothing, any, anybody, neither"; Azərbaycan dilində "heç kim, heç kəs, heç nə, heç bir şey" kimi mürəkkəb quruluşlu inkar əvəzlilikləri cümlənin mübtədəsi kimi xüsusi vurğu ilə deyilərək inkarlığı qüvvətləndirir və rema vəzifəsini daşıyır. Bu məqsədlə onlar qüvvətləndirici ədatlarla da müşayiət oluna bilər. Məsələn,

Nobody:

1. *But nobody goes on that kind of journey without baggage. It doesn't make sense (A.Hailey. p. 312). Axı heç kim belə uzaq səfərə yüksüz çıxmır. Heç ağlabatan işə oxşamır (A.Heyli. s. 286).*

2. *Nobody will talk about anything else for a whole year (O.Wilde. p. 82). Bütün il boyu heç kəs daha heç bir şey barəsində danışmayacaq (O.Uayld. s.74).*

None:

1. *"What dost thou seek here? None enters by this door but the king" (O.Wilde. p. 104). Bu qapıdan kraldan başqa heç bir kəs içəri girmir (O.Uayld. s. 92).*

2. *I know a flower that grows in the valley, none knows it but I (O.Wilde. p. 140-141). Mən bir çiçək tanıyıram. O, vadidə bitir. Həmin çiçəyi məndən başqa heç kəs tanıyır (O.Uayld. s. 105).*

Nothing:

1. *Not forever, dear; nothing's forever* (A.Hailey. p.159). *Əbədi, yox, gülüm, heç nə əbədi deyil* (A.Heyli. s. 147).

2. *Nothing else is said!* (A.Hailey. p.150). *Daha heç nə demirlər!* (A.Heyli. s.139).

Yuxarıda sadalanan ingilis dili cümlələrindəki mübtədə - remaları müqayisəli şəkildə təhlil edərkən, belə nəticəyə gəlmək olar ki, şəxs bildirən *no one* inkar əvəzliyi “*nobody*”, “*none*” əvəzliliklərinə nisbətən daha çox tezliklidir. Onun işlənmə dairəsi geniş olduğundan, “*yet*”, “*else*” və digər qüvvətləndirici ədatları öz ətrafında birləşdirə bilər.

“*None*” inkar əvəzliyi mübtədə - rema vəzifəsində işlənərkən, bəzən *but* + isim / şəxs əvəzliyi birləşməsi də əlavə oluna bilər. Məsələn, *None knows it, but I*.

İngilis dilində inkar əvəzlilikləri sözlü birləşmələrlə yanaşı işləndiyi halda, Azərbaycan dilində qoşmalı birləşmə, yaxud isim və ya əvəzlik yiyəlik halında olur.

Məlumdur ki, ingilis dilində inkar əvəzlilikləri ilə ifadə olunan mübtədə yalnız təsdiq formasında olan xəbərlə uzlaşır. Belə struktur tipoloji əlamətə görə, inkarlıq mononeqativ keyfiyyətə malikdir. İngilis dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində inkar əvəzlikli mübtədə inkarda ifadə olunan xəbərlə uzlaşdığından o, polineqativlik xüsusiyyətini kəsb edir.

S.Raximov inkarlığın ifadə vasitələrində belə xüsusiyyətlərin olmasını cümlənin aktual üzvlənməsinin göstəricilərindən biri kimi qeyd edir. O, inkarlıq funksional yükünün dilin qrammatik quruluşundan asılı olması ilə izah edir. “Belə ki, başqa dillərdən fərqli olaraq, Hind-Avropa dillərində inkarlığın sintaktik vasitələri üstünlük təşkil etdiyi halda, türk dillərində isə inkarlıq kateqoriyası əsasən morfoloji vasitələrlə düzəlir”.

Müxtəlif sistemli dillərə mənsub olan ingilis və Azərbaycan dili cümlələrinin aktual üzvlənməsində aparılan müqayisəli-tipoloji tədqiqat mövcud oxşar və fərqli cəhətlərin aşkar olunmasına kömək edir. Konkret olaraq, mübtədanın rema ifadəedici kimi hər iki dil materialı əsasında müqayisəsi onun üç - sintaktik, leksik-qrammatik və prosodik aspektdə təhlil etməyə əsas verir.

Müqayisə nəticəsində aşkar olunan tipoloji parametrlər, cümlə üzvlərinin sırası, baş üzvlər və onların uzlaşması, onların ifadə vasitələri, məntiqi vurğunun köməyi ilə cümlə üzvlərinin dəqiqləşdirilməsi kimi mövzuları öyrənərkən, hər iki dilin fonetik, leksik və qrammatik qanunauyğunluqları ilə yanaşı nəzərə alınmalıdır. Cümlənin aktual üzvlənməsini daha dərinədən mənimsəmək üçün, dil və ədəbiyyat dərsləri əlaqəli şəkildə aparılmalı, istər bədii nəsr, istərsə poeziya əsərlərində təbiət təsviri, surətlərin dili, emosional nitqdə sözlərin mənə çalarlığı aydın surətdə öyrənilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Ə., (1998), Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 190 s.

2. Abdullayev K.M., (1999), Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemlər. Bakı, Maarif, 281 s.
3. Əsədov A.Ə., (2005), Azərbaycan və ingilis dillərində mübtədanın rema kimi işlənməsinin müqayisəli tipoloji tədqiqi, Dərs vəsaiti, Bakı, 167 s.
4. Əsədov A.Ə. İngilis dilinin praktik qrammatikası. Morfologiya.
5. Məmmədov A.Y., (2001), Mətn dilçiliyi. Mürəkkəb sintaktik bütöv, Metodik vəsait, Bakı, 55 s.
6. Close R.A., (1979), A Reference Grammar for Students of English, Moscow, Proskeshchenive.
7. Leech G.A., (1983), Communicative Grammar of English, Moscow.
8. Quirk R.A., (1982), University Grammar of English, Moscow.